

Dejiny bez dejín?

(Predbežné poznámky a otázky)

FEDOR MATEJOV, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Dovoľm si začať osobnou spomienkou. V osemdesiatych rokoch dejiny literatúry, zahŕňajúce literatúru po roku 1945, resp. široko chápanú súčasnú literatúru, v ich „osvetovej“, „pedagogickej“ či „encyklopedickej“ verzii pri práci na konkrétnej téme z povojnovej slovenskej poézie predstavovali skôr problematické pozadie, dokumenty vždy konkrétnej doby, než priamu inšpiráciu – to aj pri pracovnom a ľudskom rešpekte voči viacerým z ich autorov; inšpiráciou boli skôr retrospektívne čítaná dobová literárna kritika od konca päťdesiatych rokov cez šesťdesiate roky po začiatok sedemdesiatych rokov, interpretačné práce M. Hamadu, S. Šmatláka, F. Miku, od osemdesiatych rokov priebežne vznikajúce, resp. publikované práce V. Mikulu a P. Zajaca, ako aj esejistické pisanie na tému poézie od básnikov L. Feldeka a Š. Strážaya.¹ Jestvujúce literárnohistoriografické práce si tak človek celkom spontánne situoval nie do významovo iniciačnej, otvorenej práce s literatúrou, ale predovšetkým do pedagogickej prevádzky, do inštitúcií reprodukovania vedenia, pričom tento vecný substrát a určenie sa v nich spájal s kultúrnoreprezentatívnou, ba priamo politickolegitimizačnou povahou literárnohistoriografických podujatí. (Možno tu azda dodať, že v druhej polovici sedemdesiatych rokov na bratislavskej FF UK literatúru po roku 1945 ešte vždy paradoxne a celkom pokojne pedagogicky „pokrývala“ práca M. Tomčíka *Od slovenskej moderny k dnešku* z roku 1970, resp. učebnica pre posledný ročník strednej školy z konca šesťdesiatych rokov, kde tento vyvážené vecný výklad povojnovej literatúry bol pedagogicky šťastne spojený s výkladom prekladateľsky sprístupňovanej „svetovej“ literatúry a s výkladom súdobej českej literatúry.)

„Návrat vytesneného“, t. j. dejín ako problému a žánru, mal v posledných dvoch desaťročiach pre mňa podobu absolvovaných úvah nad zamýšľanými dejinami či úvah nad aktuálne čítanými publikovanými dejinami literatúry po roku 1945 a široko chápanej súčasnej literatúry. Príležitostne improvizovanú úvahu na tému, ako rozumieť motivácii vzniku nových súhrnných literárnohistoriografických textov, pokúsím sa tu zhrnúť a vyvodiť z toho istú lekciu.

I. Najsamozrejmější, najelementárnejšia je motivácia materiálová, sú to „ľudia a knihy“ (ak tu možno použiť-zneužiť názov dávneho knižného súboru Š. Krčméryho), čo majú byť prinajmenšom silou zotrvačnosti zahrnutí do obrazu literatúry ako jej široko chápaná „súčasnosť“. (Pochopiteľne, smerom do minulosti materiálovú motiváciu predstavujú jednak nálezy doteraz nevidovaných textov, jednak „materiál“ rozširujúce či zužujúce posuny v chápaní literárnosti tej-ktorej epochy.) Celú túto personálno-textovú rozmanitosť súčasnosti pred jej prevzatím literárnou historiografiou moderuje a štrukturuje samotná generačná skladba literatúry, s tým späté texty – deklarácie, manifesty, programy, mediálno-trhová prezentácia súčasnej literatúry, literárna kritika svojimi konkrétnymi textami...

¹ Porov. k tomu od autora týchto poznámok – Poézia po roku 1945 v dejinách literatúry, in: *Slovenská literatúra*, roč. 35, 1988, č. 1, s. 66 – 71, resp. aj správu-úvahu – Otázky literárneho dejepisectva, in: *Slovenská literatúra*, roč. 34, 1987, č. 6, s. 499 – 500.

2. Oproti akoby prirodzenému toku „ľudí a kníh“ nápadne sa vynímajú v desaťročiach od konca štyridsiatych rokov po prelom osemdesiatych a deväťdesiatych kultúrno-politické motivácie premien v literárnohistoriografickom traktovaní literatúry. – „Stav sveta“, povaha spoločnosti a povaha inštitúcií, v ktorých fixuje, traduje, kultivuje či problematizuje svoje seba-pochopenie a seba-výklady, celkom konkrétne sa premietajú aj do koncipovania historiografických textov. K tomu však v spomenutých desaťročiach vehementne pristupoval mocensky monopolne presadzovaný a sankcionovaný výklad pohybu spoločnosti, jeho inštitucionalizácia, programové ideologické, námetové a estetické požiadavky voči vznikajúcej literatúre, s tým späté selekcie a exkomunikácie určitých autorov, textov, celých tendencií, kontrastne voči tomu laureátstva a kanonizácie... Skoro až zlomyseľne žiadalo by sa tu človeku povedať, že tieto posuny a presuny, ich legitimovanie a následné naprávanie tvorili pre pohľad zvonku nezanedbateľnú časť „hybnosti“, „dynamiky“ literárnohistoriografickej práce v oblasti súčasnej literatúry od päťdesiatych rokov po osemdesiate roky. – Toto všetko v istom zmysle odpadlo. Ak je viac-menej jasné, že chronológia (biografií a bibliografií) sa nekryje s tým, čo predbežne a spontánne chápeme ako dejiny, ak opis dobových rámcov a z nich pochádzajúcich zásahov do literatúry, ich zdôvodňovanie, retušovanie či naprávanie, sa rovnako s dejinami nekryje, tak posledné dve desaťročia vlastne obnažujúco nastolili otázku skutočnej, pôvodnej hybnosti literatúry, jej zdrojov, povahy a skladby dejín, platnosti umeleckých textov zoči-voči evidovaným zmenám.

3. Metodologická, resp. metodická výbava v priemete do literárnohistoriografickej práce – to môže byť ešte vždy tradične školská faktografická báza s ideologicko-moralizujúco-pedagogickou parafrázou „obsahu“ a estetikou peknej „formy“, zaštiťovaná národnoreprezentatívnou rétorikou; amorfne publicistické, avšak „politickoorganizačne“ operatívne gesto exponujúce predstavu socialistickej literatúry, resp. socialistickeho realizmu konca štyridsiatych rokov a prvej polovice päťdesiatych rokov, resp. na spôsob revenanta ešte aj v sedemdesiatych rokoch; štrukturalistická lekcía s dôrazom na umeleckú štruktúru diela, slohovo-druhovo-žánrovú skladbu literatúry, dominanciu estetickej funkcie, významovo produktívne napätie medzi „individuom“ a „štruktúrou“, „inováciou“ a „tradiťou“; premeny literatúry ako sled interpretačne približovaných a podávaných nosných, kľúčových diel; programový eklekticismus akoby primeraný heterogénnosti personálno-textovo-inštitucionálneho terénu literatúry. – Biblické „po ich ovoci poznáte ich“ pomimo metodologických, resp. metodických konfesii možno tu obmeniť „po ich jazyku poznáte ich“: tak napr. neraz „jazyk“ doby, o ktorej hovorí literárnohistoriografický text, nekontrolovane sa stáva jeho „jazykom“, ibaže s prevrátenými hodnotovými znamienkami, dobové „jazyky“ miesto toho, aby boli priebežne či aspoň marginálne témou analýzy, prekrývajú sa, navrstvujú sa na seba; aj keď nikto ani z účastníkov-pamätníkov veľmi nestojí o to byť už dnes ich exponentom, vyjavujú sa v literárnohistoriografickom písaní ako „návrat vytesneného“... Podstatnejšia je však „hlbková štruktúra“ tohto všetkého: deficit v kultivovaní epochálno-smerovo-problémového povedomia v rozpätí od päťdesiatych rokov po osemdesiate roky.

4. Napokon intímnou motiváciou v literárnohistoriografickej práci môže byť „in vivo“ absolvovaná skúsenosť premien „literárnosti“, samotného chápania literatúry: chá-

panie klasické, tradicionalizujúce, politickoinštrumentalizačné, modernizačné s dosahom až po „modernitu súčasnosti“ (spojenie J. Felixa z roku 1970), avantgardné, experimentálne, spontánne a konkrétne dejinno-spoločensky angažované, eklektické, konzumné, alternatívne, metaliterárne atď. – Možno preukaznejšie než katalóg pojmov, resp. ich spojení, v mnohom sprofanovaných, bude nechať si prejsť mysl'ou názvy dobovo príznačných alebo kľúčových diel – ako šifry premien chápania literatúry od prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov po šesťdesiate roky: „za krajší život“, „bude ako nebolo“, „prvý a druhý úder“, „za ten máj“, „spievajúce srdce“, „družné letá“, „až dozrieme“, „rozhovory bez konca“, „nepokoj“, „súkromie“, „narcis“, „milovanie v husej koži“, „šialený mesiac“...

Motivácie a determinácie písania dejín literatúry sa napokon stretávajú v tom, kto sa na ne podujíma. Je to skôr korektný registrátor všetkého, čo sa od písaných dejín v danej situácii konvenčne očakáva, alebo je to človek skutočne dejinný? Človek dejinný nemusí znamenať nevyhnutne účastníka, svedka, pozorovateľa, pamätníka, archivára, založením, naturelom empatika, empatika, ironika, skeptika či cynika, ale človeka schopného ponad tieto dispozície a evidované, konštatované fakty podať pôvodný, „osobnostne“ ručený rozvrh toho, o čo šlo alebo mohlo ísť. Je to rovnako otázka spisovateľského talentu, čo môže oscilovať medzi protokolárnou vecnosťou, fyziognomickou portrétnosťou, zápletkovo pútavou naratívňosťou a evokačnou nasýtenosťou. Je to otázka, či skôr „dostať“ umeleckým výkonom kľúčových diel alebo nechať sa pri koncipovaní viesť-niesť „stredným prúdom“, čo všetko potom do seba strháva, poňať dejiny ako do veľkého formátu rozpísanú „priemernú každodennosť“ recenzentského čítania a písania, ako defilé vzájomnej spisovateľskej „žičlivosti“. Je to napokon otázka, či veci v dejinách zmierlivo zahľadáť alebo vyostrovať, veď živé, vykonávané-podstupované, absolvované dejiny sú ešte vždy dejinami víťazstiev a porážok, víťazov a porazených; na asubjektívne vrstvenie textových pozostatkov prichádza až neskôr. Nie je to len „vec“ politiky, hoci dejiny po-vojnovej slovenskej literatúry ako literatúry socialistickej na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov a potom v sedemdesiatych rokoch boli neskrývane koncipované s politicky triumfalistickou intonáciou, pod ich prahom či ťahom boli umlčivanie či zamlčivanie. Zaujímavá je z tohto hľadiska skoro „borodinská“ konštelácia posledného dvadsaťročia... Nie je to len „vec“ politiky preto, lebo najvlastnejšími víťazstvami a porážkami prechádzajú spisovateľské ambície, formulované predstavy literatúry i „veci ľudských“, problémová a hodnotová platnosť diel – „úspech této snahy je výjimkou, její ztroskotání pravidlem“ (J. Patočka).

Zhrnutie čitateľskej skúsenosti s dejinami slovenskej literatúry, zahŕňajúcimi obdobia od roku 1945 po súčasnosť, môže sa vlastne už mýňať s aktuálnou literárnohistoriografickou prácou. Je v nej vždy pochopiteľne reč o prichádzajúcich nových zostavách „ľudí a kníh“, kontrastujú sa kultúrno-politické rámce literatúry spreď roku 1989 a po roku 1989. Zrejme pomenej sa v tejto prevádzke dostáva k slovu vlastná povaha dejín – absolvovaných i písaných, pomenej sa dostáva k slovu súčasná literatúra nielen ako téma pre ich ďalšie kapitoly, ale aj ako zdroj implicitných otázok, dejiny motivujúcich: Čo je literatúra? Čo je poézia? Čo je kritika? Zoči-voči literárnohistoriografickej práci posledných rokov chcel som diletujúco, posunuto, zmätočne siahnuť na vystihnutie ich motivá-

cie za pojmami foucaultovskej proveniencie – „biomoc“ či „biopolitika“. Nedávno čítané formulácie B. Groysa sú tu vhodnejšie: hovorí totiž, že v otvorenej kapitalistickej spoločnosti každý (zrejme kultúrny) projekt je daný „biológiou“ a „ekonomiou“, „biológiou“ ako generačnou výmenou a „ekonomiou“ ako finančným zabezpečením.² Aj to je jedno z možných obnažovaní povahy dejín.

Tu by som tieto membra disiecta mohol alebo mal uzavrieť. V súvislosti s dejinami a dejepisectvom ma však skutočne zaujíma situácia, keď samotné umelecké texty vo svojej „účelnosti bez účelu“ (I. Kant) nenásilne poskytujú orientujúce pokynutia – nie dáta a tézy, ale uvoľňujúce rozohranie podstatného. – V pomaly už dvadsať rokov poslednej zbierke Š. Strážaya *Interiér* (1992) je báseň Mesto. Znie: „*Sochy v meste sú zahalené, / už dlho. / Je to ako zlé znamenie. / Téma: zúfalstvo. / Minulosť nejestvuje, / budúcnosť je prikrýta / a na tom, / čo je pod impregnovaným, / pogumovaným plátnom, / pracuje čas / a nevieme ako, / keď nevidíme.*“ Báseň patrí do sledu „mestských obrazov“, výjavov, scenérií, bratislavských i vidieckych, akých sú v Strážayových zbierkach desiatky. Faktografický komentár k textu by bol jednoduchý: je to situácia z prelomu rokov 1989 – 1990, keď monumenty odchádzajúceho „starého režimu“, týmto režimom triumfalisticky vztyčované, boli naozaj pred svojím odstránením na čas zahalené, pripomínajúc tak trochu – bez ohľadu na ich politickú intenciu a umeleckú úroveň – odsúdencov. Sumárne „mesto“ v titule básne oproti možnému miestnemu názvu, lokalite, výjavu akoby bolo homonymom mesta – miesta politicko-dejinného spoločenstva ľudí, vydeľujúceho ich z prírody a barbarstva. Prirovnanie „ako zlé znamenie“ môže odkazovať na reziduálnu každodennú poverovosť či poverčivosť. „Sochy“ predurčujú nielen faktickú tému pamätníkov, ale vôbec pamäti a dejín. Dejiny ako doména „vecí ľudských“ bývali vehementne deklarované a koncipované ako oblasť poznaných „zákonitostí“, analogicky voči poznávaniu a podmaňovaniu prírody modernou matematickou prírodovedou. „Veci ľudské“ oscilujú medzi nezaručeným zdarom a nezdarom, vzmachom a úpadkom viac než na prediktabilitu, „zákonitosť“ sú odkázané na príznaky, náznaky, emfaticky „znamenia“ – v oblasti dejín „znamenia časov“, na ich odhadovanie, dešifrovanie, hermeneutické „čítanie“. Text konceptualizujúco, metatextovo udáva svoju tému – „téma: zúfalstvo“. Zúfalstvo ako opak nádeje, ktorou sa upíname k tomu, čo sa vymyká kalkulu, výpočtu. Kedysi básnik vychádzajúc z väzenia, kam ho dostali vlastní, chcel „*trúfalo úfať novú úfnosť hŕfovania*“. Oproti zvukovo-významovej emfatickej rozohranosti „nádeje“ stojí tu nielen vecný opak, ale aj redukujúca, konceptualizujúca strohosť. Gnómicky vyznievajúce „*minulosť nejestvuje, / budúcnosť je prikrýta...*“ pripomína čitateľovi slovenskej poézie: „*Minulosť mŕtva je, budúcnosť prázdna a nemá*“ (I. Krasko), aj keď uňho je to bilancia individuálne erotická, generačne životná, nie dejinná. Ranokresťanský enduračný, výdržový body-art askétov-stĺpnikov („*Na stĺpoch stojíme, potulné vetrisko telo nám šľahá*“) má niečo zo sošnosti monumentov. (Š. Strážay bol editorom súboru I. Krasku *Plachý akord* v edícii KMP v roku 1980.) „*Impregnované, / pogumované plátno*“ navodzuje na dotyk materiálov i metonymicky medicínsko-mortálno-prosektúrnu „nevľúdnosť“. K skrytej personifikovanej „práci času“ poskytne vhodný komentár filozofova úvaha: „Věci, krajiny atd.

² GROYS, B.: *Das kommunistische Postskriptum*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2006, s. 81.

vidíme, ale historický proces sám nevidíme, ten sa neodehráva *před námi*, nýbrž *s námi* a má zvláštní ráz, který lze jen nepřímou a nikdy v úplnosti zpředmětnit.“³ U Š. Strážaya „čas“ civilne „pracuje“; koncom tridsiatych rokov u českého básnika vo vypätej dejinnej situácii „čas“ bol priamo expresionizujúco „kostižerný“ – spomínam to preto, že nad Halasovou básňou K. Kosík rozvinul úvahu, spájajúcu mesto, dejiny, architektúru, pamätníky, obec, ľudí, dejinné rozhodnutie, všetko, čoho sa asketicky, minimalisticky, nie apelatívne heroizujúco, ale melancholicky dotýka aj Strážayov text.⁴

Možno aspoň náznakovo siahnuť aj za inými básnickými textami. Je to poeticko-hermeneutická eschatológia: „... *krypty jazyka čakajú na zmŕtvychvstanie*“ (I. Laučík), čomu vychádza v ústrety dialogicko-hermeneutická emfáza pozdného M. Bachtina: „Nič nie je absolútne mŕtve: každý zmysel bude mať svoj sviatok znovuzrodenia.“ (Zhodou náhod obaja autori vo svojej krajine a kultúre boli nemalý čas, aj keď s rôznou intenzitou a dopadom, umlčivani...) Môže to byť po-hegelovská a po-revolučná „negatívna dialektika“ zámerov, činov a dôsledkov: „*A zostávame stále, nohy v piesku, / na čoraz bezútešnejšom brehu. Rieku sme / neprebrodili, / svet šťastnej hviezdy bliká nám / z väčšej diaľky ako pred polstoročím. / Mýtus sa rozplýva...*“ (I. Kupec, 26. 12. 1988).

V Aristotelovej *Poetike* je formulácia, že básnictvo je filozofickejšie a závažnejšie než dejepisectvo. Filozoficko-dejinné predpoklady tohto tvrdenia dnes ťažko môžeme prijať a spolu-absolvovať. Avšak ako orientujúce pokynutie aj pre dnešnú literárnohistoriografickú prácu, dotýkajúcu sa aj poézie, azda za úvahu stojí.

³ PATOČKA, J.: Husserlova fenomenologie, fenomenologická filosofie a „Karteziánské meditace“. In: HUSSERL, E.: *Karteziánské meditace*. Prel. M. Bayerová. Praha : Svoboda, 1968, s. 188. Kurzíva J. P.

⁴ KOSÍK, K.: *Století Markéty Samsové*. Praha : Český spisovatel, 1993, s. 92 – 93.